

**ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАГА ЛИНГВОСЕМИОТИКАЛЫК ИЛИК
(КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ)**

Макалада эпикалык чыгармаларды башка тилдерге которуудагы белгилер системасы жана семиотиканын эң негизги бөлүктөрү тилде кандай роль ойнойт жана алардын күнүмдүк жашоодогу орду каралган.

В статье рассмотрены знаковые системы эпических произведений при переводе с одного языка на другой.

The article is about sign system of epic works in translating from one language into another.

Кыргызстандагы эгемендүүлүктөн улам калыптана баштаган азыркы коомдук шартта биздеги эң башкы илимий-теориялык максат болуп ошол бүткүл дүйнөлүк бай тажрыйбаны улантыш, ошол чоң кабылдоо агымына кошулуу жана ага салым кошуу саналат. Бул методологиялык багытты теориялык тил илимине бурсак, мейли адамзат болсун, мейли бардык тилдер болсун, алардагы эң чоң жана эң майда элементтерди, категорияларды же системаларды жалгыз терең шартташкан функциялык системалык мыйзам ченемди, принципти издеп табыш, негиздеш жана аны далилдеш замандын, мезгилдин талабы болуп жатпайбы. Макаланын негизги өзөгүн азын оолак семиотика эмне экендигин жана эпикалык чыгармада колдонулуша анализ берсек деген ой.

Эң оболу, семиотика – белгилердин системасы. Грек тилинен алынган (σημείον-признак) белги дегенди билдирет. Мындай даяр жобону тил илимине ылайыкташтырып, колдонууга мүмкүн экендигин белгилуу илимпоздордун илимий эмгектеринен байкайбыз. Алгачкылардан болуп шведцариялык окумуштуу Фердинанд де Соссюр (1857-1913) анын улантуучусу Америкалык философ Чарлс Андерс Пирс (1839-1914), кийинчерээк Чарлз Виллям Моррис (1901-1979), Роланд Барт (1915-1980), Алгирдес Греймас (1917-1992), Юрий Лотман (1922-1993), Кристиан Metz (1931-1993), Умберто Еко (1932), А.Д.Швейцер, О.С.Ахманова, Т.Б.Назарова жана кыргыз лингвист изилдөөчүлөрдөн З.К.Караева изилдешкен.

Тилдин жана адабияттын семиотикасы деп – ар түрдүү элдин маданиятында кандайдыр бир маалымат камтыган белгилер системасынын структурасын жана анын функцияларын түшүнөбүз. Семиотикалык анализ жүргүзүү белгилердин төмөндөгү

формаларына негизделээри аныкталды: а) белгилердин көз карандысыз болуусу (disembodiment), Англис тилине которууда бул сөздөрдүн көпчүлүгү андай семиотикалык белгиге ээ эмес болгондуктан, ар кандай котормочулук трансформациялардын жардамы менен берилет. б) арбитрарность (arbitrariness) – белгилердин мааниси өз алдынча коомчулукту түзгөн элдер тарабынан чечмеленип, башка элдерден өзгөчөлөнүп турат. в) сингулярность (singularity) – ар бир белги бир эле учурга мүнөздүү болуп, бир гана ситуацияда колдонулат.(1,70\3,113)

Семиотиканын экинчи негизги түшүнүгү – *семиозис*. Ч.Морристин [12,3] аныктамасы менен семиозис үч фактордун негизинде ишке ашат: 1) белги катары иш аткарат; 2) белгини көрсөтөт; 3) белги катары таасир этет; Тилди семиотикалык система катары интерпретациялоодо белги – сөз, сөз айкашы, морфема ж.б. менен берилет. Мисалы: “Манас”эпосунда *жолборс, кабылан, арстан* – жапайы жырткыч айбанат катары эмес, күчтүү элинин камын ойлогон эр азамат, элинин чон үмүтү жана баатыр адам катары берилет. Сүйлөм – толук белги, сөз толук эмес белги катары каралат. Котормону изилдөөчүлөр көркөм чыгармалардын котормосу семиологиянын эки баскычтуу процессинен тураарын аныкташкан. Анткени котормочу көркөм текстти анын белгилери аркылуу кабыл алып, чыгарманы кабыл алуучу рецептор катары котормонун белгилерин интерпретациялайт. Котормочунун белгилерди кабыл алуусуна жараша көркөм чыгарманын интерпретациясы берилип, окурмандын кабыл алуусун жаратат. Тил менен маданияттын байланышы жана маданиятты семиотикалык системада түшүнүү азыркы убактагы актуалдуу изилдөөлөрдүн бири болуп саналат. Лингвистикалык жана маданий изилдөөлөрдө маданият мазмун катары, ал эми тил анын формасы катары каралат. Мында негизги нерсе маданияттын кандай фактылары тил аркылуу берилүүсү эмес, маданиятты билдирүү үчүн тил кандай жолдорду иштеп чыгаары маанилүү. Семиотикалык көз караш менен алып караганда *маданият* деп – сүйлөшүү, баарлашуу процессинде элдер кандай сөздөрдү, белгилерди колдонушат деген сыяктуу маалыматтарды адекваттуу интерпретациялоо үчүн адамзат тарабынан топтолгон маалыматтардын жыйындысын айтабыз. Сөзүбүз супсак болбосун үчүн “сүйүнчү”-деген сөз жол-жобосу, салты менен кыргыз элинде өзгөчө мааниге ээ. Үй бүлөдө жаны төрөлгөн чүрпөгө, төрөлгөндө тууралуу айтылуучу сөз “сүйүнчү”. Кыргыз элинде илгери убакта, азыр деле үй бүлө мүчөлөрү сүйүнчү айткан, айтылган адамдар белек, акча же болбосо мал тартуулаган. Ал эми бай Жакып уулдуу болгондо кубанганынан айылына абдан байлыгын чачып марттыгын көрсөткөн. Эгерде кыз төрөлсө тынчын алып “сүйүнчү” айтып келбөөсүн ошондон кыз экенин билээрин, ал эми уул болсо “сүйүнчү” айтылса, уул экенин билээрин бай Жакып алдын ала эскерткен.(2,127б) Семиотика

адамзаттын иш аракетиндеги эң маанилүү формаларды түшүнүүгө негиз түзөт, анткени кандай гана чыгарма болбосун, адамзаттын иш аракетиндеги белгилер андагы мамиле аркылуу чагылдырылат. Мындай түшүнүү белгилер аркылуу ишке ашкан функцияларды бөлүп кароого жардам берет. Адамзаттын жасаган иш аракетин белгилер аркылуу түшүнүү менен семиотика философия менен тыгыз байланышта экендигин далилдейт. Мисалы Курманбек кенже эпосунда кыраакы Канышай Аккан аяшынын басканынан, көз карашынан Курманбектен ажыраганын билген.

Өзүң келе жатканда

Алыскы жолдон тааныдым

Баштагыдай бейлиң жок

Басыгыраак калыбың

Баш көтөрбөй муңайым

Жашыгырак калыбың...(Курманбек,206б). Ал эми төмөнкү мисалдан,

Долон хан Курманбектин минген аты Телтору эмес башка ат экендигинен Курманбектин жеңилишин алдын ала билген.Ч.С. Пирс ар бир ой – бул белги деп атаган, ал семиотиканы философия менен лингвистиканын ортосундагы илим катары караган. Белгинин реалдуу жашоодо да аң сезимибиздеги абстрактуу нерсе катары да түшүнүк экендигине көңүл буруу менен анын эки түрүн көрсөткөн:

- нерселер кандайдыр бир белгилүү, реалдуу объект катары

- биздин аң сезимибиздеги абстрактуу түшүнүк,

Изилдөөчүлөр Ч.Морристин, Ч.Пирстин изилдөөлөрүнүн негизинде семиотиканын үч бөлүгү тилдик жана адабий семиотикалык талдоо жүргүзүүдө колдонулаарын белгилешкен – *семантика, синтактика жана прагматика*. *Семантика* жалпысынан алганда айтылган ойдун мааниси жана белги айтуучулардын ортосундагы мамиле, предмет эмне жөнүндө экендигин билдирет. *Синтактика* белгилердин структуралык байланышы жана көркөм тексттин тил бирдиктеринин функцияларын үйрөтөт. *Прагматика* – белгилердин өз ара мамилеси жана анын котормочуларга кандай кабылданганын, көркөм тексттеги белгилерди окурман кандай түрдө түшүнгөндүгүн изилдейт (12,1938). Прагматикага азын оолак токтоло кетсек.

Прагматиканын негизги объектисин улуттун маданияты, үрп-адат, салты, тили, тарыхы, кулк мүнөзү жана социалдык өзгөчөлүктөрүн түзүү менен алар кантип колдонулат, жашоодогу ордун тастыктайт. Котормочу эки тилдеги прагматикалык байланыштарды жакшы билүү менен тилдик байланыштын функциясын ачык жеткиликтүү берүү котормо маселесинин негизги өзөгүн түзөт. Мисалы үчүн:

1) Эркелеткен катынын

Эмдиге бала таппады

Эзелтен ишим тетири

Эгем тала чактады

Мөмөсүз жыгач отундур

Туубай турган болгон сон

Тумшугу жок катындыр. (14, С.15/130)

But your young wife with attention blessed,
from the beginning, fate passed me by.

God decrees so, though I don't know why

Trees without fruit are merely logs;

When a wife can't bear, she sobs.

Most unhappy of all is she. (15, С.14 /130)

Жогорудагы мисалдагы сөз “*мөмөсүз жыгач*” төрөбөгөн аял жөнүндө айтылып, жыгач деген метонимиялык сөз эпитеттин жардамы менен берилип жатканына күбө болдук. Жыгач эч качан мөмөлүү же мөмөсүз болбойт, сөздүн өзүндө айтылгандай эле бул кургак жыгач. Кургак жыгачтын образы кыргыз маданиятында семиотикалык бирдик катары берилген дагы котормодо «*trees without fruit*»- *den* сөзмө сөз которуу менен ошондой күч, табыгый табит жана маанай берилген эмес.

2) *Кызыл чок кытай* журтунан

Көпөс деген бар балбан

Көрсөсүн алып колуна

Күндөй болуп күркүрөп. (14, С.65/2360)

from the Kitais, *with red – tassed caps*

one strong man, by name Kunnes

Holding his club began to curse

Like the rumbling thunder he roars. (15, С.72/2360. Бул мисалда эпитет «*кызыл чок*»- деген сөз кытайларга карата айтылып алардын коптүгүн жана татыктуу душман экендигин имплициттүү (көмүскөдө) айтылат. Ал эми котормочу кыргыз эли менен кытай элинин эзелтеден берки мамилесин, тарыхын кыргыздардын маданий жана социалдык турмушун толук түшүнбөгөндүктөн котормо адекваттуу берилбей калды.

Жыйынтыктап айтканда биздин жашообузда белгинин ролу, сөз сыяктуу эле абдан чоң мааниге ээ. Семиотика салыштыруу илиминде чыгармадагы (текстеги) бирдиктерди байланыштыруучу жалпы белги аркылуу байланыштырууга эл аралык, маданий деңгээлде шарт түзөт. Ал гана эмес теманы, мотивди, формасын чыгармадагы ич ара байланышты маданий идеологиялык багыттарын аныктап, даана көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Алишова М.К. Виды стилистических трансформаций при переводе эпитетов с кыргызского языка на английский: Дис. ... канд.филол.наук. – Б., 2009. – 188 с.
2. Звегинцев В.А. Стилистика и семиотика. Проблемы теории и истории языка. – Л., 1969. – С.43.
3. Караева З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы транслатологии. – Бишкек, 2006. – 332 с.
4. Колшанский Г.В. Семантика слова в логическом аспекте // Язык и мышление. – М., 1967. – С.187-208.
5. Akhmanova O. Semantic features//Cognition. Ed. By Paul Garvin, New York.1967.
6. Barthes R. The Semiotic Challenge. New York,1988.
7. Eco U. A theory of Semiotics//Bloomington,1979.
8. Jacobson, R. Main trend in the Science of language. - NewYork,1974.-135 p.
- 9.Hardwick Ch.S. Semiotics and signification: The correspondence between Charles S.Pierce and Victoria Lady Welby. Bloomington: Indiana University Press.1977.
10. Greimas A.J., Courtes J. Semiotics and Language. An analytical Dictionary.- Indiana: Indiana University Press, 1982.
11. Lotman, Ju.M. Primary and secondary communication modeling system. In:Soviet semiotics. Ed. By Daniel P.Lucid. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.1977.
12. Morris, Ch. Foundation of the Theory of Signs. Chicago,1938.
13. Saussure, F. de. Course in general linguistics. Ed. By Roy Harris. Lnd., Duckworth.1983.
14. «Манас»: Эпосу.4 кит./ С.Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп.-1978.- 296 б.; 2-китеп.-1980.-449 б.; 3-китеп.-1981.-346 б.; 4-китеп.-1982.-366 б. Фрунзе: Кыргызстан,-1982.
15. Manas. Vol 1/ Walter May .- Moscow; Bishkek,1995.